

دانشکده علوم حدیث

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته علوم حدیث

گرایش نهج البلاغه

عنوان پایان نامه

جایگاه مصلحت در سخن و سیره امیر مؤمنان علیه السلام

استاد راهنما

حجت الاسلام و المسلمین دکتر علی نصیری

استاد مشاور

حجت الاسلام و المسلمین سید جواد ورعی

دانشجو

سید علی اکبر رکنی حسینی

شهریورماه ۱۳۹۱

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تمام حقوق این اثر متعلق به دانشکده علوم حدیث است.

تقدیم به:

گر برگ سبزی است تحفه درویش، تقدیم به مریم آل رسول، نجمه آل طاها،

کریمه اهل بیت، اخت الرضا، حضرت فاطمه معصومه علیها السلام

قدردانی و سپاسگزاری

الحمد لله الذي جعلنا من المتمسكين بولاية امير المؤمنين علي بن ابي طالب و الائمة

المعصومين عليهم السلام

خدا را سپاس می گویم که افتخار همدلی و همراهی با سیره و سخن امیرمؤمنان علیه السلام را نصیب این

بنده حقیر فرمود.

از همکاری و مساعدت استادان گرانمایه حجة الاسلام و المسلمین جناب آقای دکتر علی نصیری و

حجة الاسلام و المسلمین جناب آقای سید جواد ورعی که با راهنمایی و مشاوره شان، این پژوهش

سامان پذیرفت، نهایت سپاس و امتنان را ابراز کنم.

چکیده

سخن و سیره‌ی امیرمؤمنان علیه السلام یکی از منابع مهم دینی است. از این رو پژوهش حاضر به تبیین جایگاه مصلحت در گفتار و رفتار امیرمؤمنان علیه السلام پرداخته است. از آنجا که از واژه مصلحت در طول تاریخ برداشت‌های صواب و ناصوابی شده است و عده‌ای از آن سوء برداشت کرده‌اند، از سخن و سیره امیرمؤمنان علیه السلام ضوابطی را در این زمینه می‌توان در نظر گرفت. به مصالحی مانند حفظ دین، وحدت مسلمین، حفظ نظام و تقدم اهم بر مهم به دیده قبول نگریسته شده است. و دسته دیگر از دید امیرمؤمنان علیه السلام جزء مصالح مردود تلقی شده؛ مانند مصلحت‌اندیشی بر ضد کرامت اخلاقی، ناسازگاری با عدالت، حفظ موقعیت و تضييع بيت‌المال مسلمانان، که آن حضرت بر اساس شرایط و اصول مشخصی با این دسته مبارزه کرد. در فصل آخر این پژوهش مصلحت‌سنجی‌های آن حضرت، چه در وقایع قبل از خلافت مانند بیعت و همکاری با خلفا و چه در وقایع بعد از خلافت در زمان زمامداری مانند برخورد با سنت‌های جاهلی، احیای سیره‌ی نبوی و توجه به مصلحت، مورد تحلیل و واکاوی قرار گرفته است. البته مطالعه رفتار و مواضع امیرمؤمنان علیه السلام حاوی نکات مهم و برجسته‌ای است که تحلیل و تجزیه آن، بدون توجه به ظرفیت‌های موجود جامعه آن روز ما را دچار ذهن‌گرایی و وهم در سنجش خواهد کرد. لذا کشف و شناخت این ظرفیت‌ها، هر چه بیشتر به گذشته برگردد، دشوارتر خواهد بود.

کلیدواژه: امیرمؤمنان، سیره، مصلحت، مصلحت مقبول، مصلحت مردود، حکم حکومتی

فهرست مطالب

مقدمه.....	۱۹
فصل اول: کلیات و مفاهیم.....	۲۱
الف) کلیات.....	۲۳
۱. بیان مسأله تحقیق.....	۲۳
۲. ضرورت و اهداف.....	۲۳
۳. سؤالات تحقیق.....	۲۳
۳-۱. سؤال اصلی.....	۲۳
۳-۲. سؤالات فرعی.....	۲۴
۴. فرضیات تحقیق.....	۲۴
۵. روش تحقیق.....	۲۴
۶. پیشینه تحقیق.....	۲۴
ب) مفاهیم.....	۲۵
مبحث اول: مفهوم مصلحت و اقسام آن.....	۲۵
مفهوم مصلحت:.....	۲۵
اقسام مصلحت.....	۲۶
مصلحت در سنت.....	۲۸
۱. مصلحت در سنت پیامبر اسلام ﷺ.....	۲۸
۲. مصلحت در سخن و سیره امیرمؤمنان علی <small>علیه السلام</small>	۳۱
۳. مصلحت در سخن و سیره امامان معصوم <small>علیهم السلام</small>	۳۲
مبحث دوم: مفهوم‌شناسی سیره.....	۳۴
معنای لغوی.....	۳۴

۳۴	معنای اصطلاحی
۳۴	مبحث سوم: مفهوم حکم و اقسام آن
۳۴	معنای لغوی
۳۵	معنای اصطلاحی
۳۶	اقسام حکم
۳۶	حکم حکومتی
۳۸	نمونه‌هایی از احکام حکومتی امیر مؤمنان علی <small>علیه السلام</small>
۳۸	۱. احکام عبادی
۳۹	۲. احکام اجتماعی
۴۰	۳. احکام اداری (عزل و نصب کارگزاران)
۴۰	۴. احکام اقتصادی
۴۱	یک. جعل مالیات
۴۱	دو. معافیت مالیاتی
۴۱	سه. مصادره اموال
۴۱	چهار. تفاوت در تعیین جزیه و خراج
۴۲	پنج. مبارزه با محتکران
۴۳	شش. قیمت گذاری
۴۳	هفت. نظارت بر فعالیت‌های اقتصادی
۴۴	۵. احکام قضایی
۴۷	فصل دوم: شرایط و ضوابط مصلحت در سخن و سیره امیر مؤمنان <small>علیه السلام</small>
۴۹	مقدمه
۵۰	۱. مصلحت‌های مقبول در نزد امیر مؤمنان <small>علیه السلام</small>
۵۱	۱_۱. حفظ اساس دین

- ۱-۱-۱. علت بیعت امیرمؤمنان علیه السلام با ابوبکر ۵۳
- ۲-۱. حفظ وحدت و انسجام ملی و مقابله با تفرقه افکنی ۵۵
- تشویق اصحاب به وحدت و پرهیز از تفرقه افکنی ۶۰
- ۳-۱. مصلحت حفظ نظام ۶۲
- سیره حکومتی و سیاسی امیرمؤمنان علیه السلام در حفظ نظام ۶۵
- الف) سیره‌ی حکومتی ۶۵
- ب) سیره‌ی سیاسی ۶۷
- ۴-۱. لزوم تقدیم مصلحت اهم بر مهم ۶۸
- الف) تقدم مصلحت عموم بر مصلحت فرد ۶۹
- ب) تقدم مصلحت اساس نظام بر مصلحت جامعه ۶۹
- ج) تقدم مصالح اساسی دین بر مصلحت نظام ۷۰
۲. مصلحت اندیشی‌های مردود در نزد امیرمؤمنان علیه السلام ۷۲
- ۲-۱. مصلحت اندیشی‌های ضد کرامت‌های اخلاقی ۷۲
- ۱-۱-۲. انتقاد از مصلحت اندیشی‌های ضد اخلاقی ۷۳
- ۲-۱-۲. ستایش انسان‌های حق‌مدار و باطل‌گریز ۷۶
- ۳-۱-۲. بهره‌نگرفتن از ابزارهای باطل و غیر اسلامی ۷۸
- ۳-۱-۲-۱. نمونه‌ها ۷۹
- نمونه اول ۷۹
- نمونه دوم ۷۹
- ۲-۲. مصلحت اندیشی ناسازگار با عدالت ۸۱
- ۲-۳. مصلحت اندیشی برای حفظ جایگاه و حکومت ۸۴
- ۱-۳-۲. سیاست از دیدگاه مکتب علوی و مکتب اموی ۸۴
- نمونه‌هایی از جلوه‌های رفتاری معصومان علیهم السلام در حکومت ۸۶

- ۸۶..... (الف) نمونه‌هایی از سیره پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.....
- ۸۷..... (ب) نمونه‌هایی از سیره امیرمؤمنان علی عَلَيْهِ السَّلَام.....
- ۹۵..... ۴-۲. مصلحت اندیشی ناسازگار با غیرت دینی.....
- ۹۷..... ۵-۲. جلوگیری از تضييع بيت‌المال.....
- ۹۸..... ۵-۲-۱. بازگرداندن اموال تاراج شده به خزانه عمومی.....
- ۹۹..... ۵-۲-۲. زیر نظر گرفتن رفتار اقتصادی نزدیکان.....
- ۱۰۱..... ۵-۲-۳. حسابرسی دارایی کارگزاران.....
- ۱۰۳..... فصل سوم: تحلیل رفتارهای امیرمؤمنان عَلَيْهِ السَّلَام از منظر مصلحت سنجی.....
- ۱۰۵..... بررسی مصلحت‌سنجی‌های امیرمؤمنان عَلَيْهِ السَّلَام در دوران قبل و بعد از خلافت.....
- ۱۰۵..... اول: دوره قبل از خلافت.....
- ۱۰۶..... شیوه مواجهه امام عَلَيْهِ السَّلَام با حوادث پس از رحلت پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.....
- ۱۰۶..... ۱. سکوت برای حفظ دین.....
- ۱۰۷..... ۲. موضع‌گیری در برابر ابوسفیان.....
- ۱۰۸..... ۳. همکاری با خلفا.....
- ۱۱۰..... پیدایش ارتداد، پس از رحلت پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.....
- ۱۱۳..... شیوه رویارویی امام و صحابیان پیامبر در برابر ارتداد.....
- ۱۱۳..... (الف) شیوه برخورد صحابیان با ارتداد.....
- ۱۱۵..... (ب) شیوه برخورد امیرمؤمنان عَلَيْهِ السَّلَام با ارتداد.....
- ۱۱۸..... دوم: دوره بعد از خلافت.....
- ۱۱۹..... بازگشت سنت‌های جاهلی.....
- ۱۲۰..... ۱. قبیله‌گرایی و گرایش حزبی.....
- ۱۲۴..... ۲. دور شدن اجتماع از عدالت و ارزش‌ها.....
- ۱۲۷..... ۳. جایگزینی بدعت به جای سنت.....

- ۱۲۸..... روش امیرمؤمنان علیه السلام برای ارزش‌های ناب اسلامی
- ۱۲۹..... ۱. اصلاح سنت‌های جاهلی
- ۱۳۰..... ۲. احیای سیره نبوی
- ۱۳۴..... مقابله امیرمؤمنان علیه السلام با بدعت‌ها
- ۱۳۷..... مصلحت اندیشی در برابر احکام جعل شده خلفا
- ۱۳۸..... نمونه‌هایی از احکام جعلی خلفا
- ۱۳۸..... ۱. نماز نافله به جماعت
- ۱۳۹..... ۲. داوری به شیوه سابق
- ۱۴۰..... ۳. تساهل در أخذ خمس و فدک
- ۱۴۴..... ۳. مصلحت‌گرایی در عزل و نصب کارگزاران
- ۱۴۵..... ۳-۱. عزل کارگزاران دوره‌ی عثمان
- ۱۴۷..... الف) عزل معاویه تعجیل امام در عزل او
- ۱۴۷..... ۱. شخصیت شناسی معاویه
- ۱۵۲..... ۲. علت تعجیل امام علیه السلام در عزل معاویه
- ۱۵۶..... ب. عزل ابوموسی اشعری
- ۱۵۹..... جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
- ۱۶۰..... فهرست منابع و مأخذ
- ۱۶۰..... الف) منابع فارسی
- ۱۶۲..... ب) منابع عربی
- ۱۷۰..... ج) نشریات و مطبوعات
- ۱۷۰..... د) منابع اینترنتی

راه رسیدن به تعالیم والای اسلامی، آشنایی با سیره اهل بیت علیهم السلام است. شناخت روش آنان جز با آگاهی از گفتارشان میسر نیست. سخن و سیره‌ی امیرمؤمنان علیه السلام یکی از منابع مهم دینی است. سیره قولی و عملی آن حضرت سرمایه گرانقدری است که اگر مورد تحلیل قرار گیرد، موضعگیری‌های امیرمؤمنان علیه السلام را روشن خواهد کرد. شیوه‌ها و رهنمودهای آن حضرت بدان سبب آموزنده و گره‌گشای معضلات حکومتی و پاسخ‌گوی چالش‌های سیاسی است که در آن سیاست با اخلاق، حکمت با مصلحت و احکام شرعی با راه‌کارهای عقلانی درآمیخته است. از این رو پژوهش حاضر به تبیین جایگاه مصلحت در گفتار و رفتار امیرمؤمنان علیه السلام پرداخته است.

بی‌شک به‌کار بستن دستورها و نسخه‌های امیرمؤمنان علیه السلام در اداره جامعه و حکومت، سبب پایداری و بالندگی هر چه بیشتر اسلام و موجب رشد و توسعه دین‌داری در جامعه خواهد شد. از سخنان آن حضرت است:

إِنَّمَا مَثَلِي بَيْنَكُمْ كَمَثَلِ السَّرَاحِ فِي الظُّلْمَةِ يَسْتَضِيءُ بِهِ مَنْ وَلَجَهَا فَاسْمَعُوا أَيُّهَا النَّاسُ وَعُوا وَ
أَخْضِرُوا أَدَانًا قُلُوبِكُمْ تَفْهَمُوا^۱

مثل من در میان شما مثل چراغ فروزان در تاریکی است، تا آن که در آن تاریکی در آید از آن چراغ روشنی جوید. ای مردم سختم را بشنوید و حفظ کنید، و گوش دلتان را آماده کنید تا بفهمید.

دغدغه اصلی ما در نوشتار حاضر جستجو در راستای دستیابی به مبانی و ملاک‌های مصلحت در سخن و سیره امیرمؤمنان علیه السلام است. در این نوشتار تلاش شده است تا با استناد بر منابع تاریخی و سایر اسناد مرتبط، حتی‌الامکان گزارش نسبتاً جامع هرچند به صورت مختصر از این گونه ملاک‌ها ارائه شود. روشن است که در نوشتاری فشرده و با بضاعت اندک نویسنده نمی‌توان حق سخن را به جا آورد؛ امید است گامی به جلو برداشته شود.

همه کسانی که با زندگی حضرت آشنایی دارند تصویری هرچند اجمالی از رفتار اصولی و مبتنی بر پابندی حضرت به موازین اخلاقی و ارزش‌های اسلامی را در ذهن خود ترسیم کرده‌اند. آن حضرت علی‌رغم ستم بزرگی که بر او رفته بود و از خلافت که حق مسلم وی بود کنار گذاشته شده بود اما نه تنها به هر ابزاری برای تخریب و تضعیف حکومت‌های وقت متوسل نشد بلکه تا آنجا که به مصلحت اسلام و در جهت منافع مسلمانان می‌دانست، به

^۱ نهج البلاغه، خطبه ۱۸۷.

مشورت‌دهی و نصیحت مشفقانه همان کسانی همت گذاشت که آن همه حق‌کشی را در حق وی روا داشته و بیشترین ستم را به او کرده‌بودند.

در دوران حکومت نیز با آن همه دشواری تنها ابزار و شیوه‌هایی را در اعمال حاکمیت خویش پذیرفت که در چارچوب ارزش‌های دینی و مقررات شرعی بگنجد.

بدین‌سان امیرمؤمنان (ع) مرز دقیق میان مصلحت واقعی را با مصلحت‌اندیشی‌های ناصواب و باطل، برای همیشه تاریخ ترسیم نمود.

پایان‌نامه حاضر طی چند فصل به جایگاه مصلحت در سخن و سیره حضرت امیرمؤمنان (ع) پرداخته‌است. نخست به مفهوم لغوی و اصطلاحی مصلحت، سیره، سنت و حکم پرداخته است و نمونه‌هایی از احکام حکومتی حضرت امام علی (ع) عرضه گردیده است. در فصل دوم از شرایط و ضوابط مصلحت در روش حضرت امیرمؤمنان (ع) سخن رفته است. در این بررسی، مصلحت حفظ وحدت و انسجام، مصلحت حفظ نظام و تقدیم مصالح مهم‌تر بر مصالح مهم نقش اساسی در مصلحت‌سنجی‌های امیرمؤمنان (ع) داشته است و در عین حال، آن حضرت از مصلحت‌سنجی باطل مانند مصلحت‌گرایی ضد اخلاقی، بهره‌گیری از روش‌های باطل و غیر اسلامی و ناسازگار با عدالت به شدت می‌پرهیزیده‌است. در فصل سوم رفتارهای امیرمؤمنان (ع) از منظر مصلحت‌سنجی، مورد بررسی قرار گرفته است و این رفتارهای به دوره قبل و پس از به دست گرفتن حکومت تقسیم شده و مورد بررسی بوده‌است. در این فصل به تفصیل از سکوت آن حضرت در پیش از حکومت، همکاری‌اش با خلفاء، شیوه برخورد با جریان ارتداد، روش آن حضرت در مواجهه با بدعت‌هایی که پس از رحلت پیامبر پدید آمد و رعایت مصلحت در عزل و نصب‌ها سخن به میان آمده‌است. لازم به یادآوری است که برای انجام این پژوهش از متن نهج‌البلاغه صبحی صالح و ترجمه حجة‌الاسلام/انصاریان در نرم‌افزار منهج‌النور مرکز کامپیوتری علوم اسلامی، استفاده شده است.

فصل اول: کلیات و مفاهیم

❖ کلیات

❖ مفاهیم

✓ مفهوم مصلحت

✓ اقسام مصلحت

✓ مصلحت در سنت

✓ سیره

✓ حکم

✓ حکم حکومتی

الف) کلیات

۱. بیان مسأله تحقیق

سیره قولی و عملی حضرت امیرمؤمنان علیه السلام به عنوان سنت دینی، از جمله منابع دین شناخت تلقی می‌گردد و واکاوی جایگاه و کارکرد مصلحت در سیره آن حضرت می‌تواند به سؤالات مطرح در این زمینه، پاسخ‌های در خور ارائه کند، به‌ویژه که آن امام از سویی با گذشت دوران حکومت خلفا و در زمان گسترش جهان اسلام اداره حکومت را بر عهده گرفت و عملاً بارها با پدیده مصلحت روبرو شد. این پایان‌نامه در صدد کشف جایگاه مصلحت، موازین و چگونگی عملکرد حضرت در رعایت مصلحت در حوزه‌های گوناگون می‌باشد.

۲. ضرورت و اهداف

مصلحت امری عقلایی است، به این معنا که عقلاً در مقام تدبیر و اداره امور گزینه‌ای را که خیر و نفع بیشتری در نیل به اهدافشان دارد، برمی‌گزینند. امیرمؤمنان علیه السلام در عمر شریف خود با توجه به معیارها و موازین مورد قبول خود، در مواقع مختلف اقدام به انتخاب مصلحت اهم می‌نمود. در جاهایی که ظاهراً جای اقدام به امری بوده، او از اقدام خودداری می‌ورزیدند و در جایی دیگر که ظاهراً جای امتناع بود، آن حضرت برانجام آن پافشاری می‌نمودند. لذا ضروری به نظر می‌رسد که با پرداختن به این موضوع، مرزهای رعایت مصالح به دقت تبیین و ترسیم گردد تا با فهم صحیح و دقیق از مصالح و عدم تخطی از این مرزها، مصالح به مفاسد مبدل نگردد.

۳. سؤالات تحقیق

۳-۱. سؤال اصلی

جایگاه مصلحت در سخن و سیره امیرمؤمنان (ع) چیست؟

۳-۲. سوالات فرعی

۱. شرایط و ضوابط عمل به مصلحت در سخن و سیره امیرمؤمنان (ع) چیست؟

۲. رفتارهای امیرمؤمنان (ع) از منظر مصلحت‌سنجی چگونه تحلیل می‌شود؟

۴. فرضیات تحقیق

۱. امیرمؤمنان (ع) در عمل به مصلحت، تأمین مقاصد شریعت (نصوص)، تأمین مصلحت عامه امت و تأمین

اقتضائات هدایت و مدیریت جامعه را با رعایت اهم و مهم در میان مصالح و تبیین مشروعیت موارد مصلحت، ملاک عمل قرار داده بود.

۲. رفتارهای امیرمؤمنان (ع) با توجه به شرایط و ضوابط رعایت یا عدم رعایت مصلحت مورد تحلیل قرار

می‌گیرد. این تحلیل اکتشافی است و نیاز به فرضیه ندارد.

۵. روش تحقیق

روش تحقیق، کتابخانه‌ای و تبیینی و توصیفی است.

۶. پیشینه تحقیق

بحث نظری مدون و در خور توجه به‌ویژه در قالب کتابی مستقل درباره جایگاه مصلحت در سیره و سخن

امیرمؤمنان (ع) وجود ندارد و آنچه موجود است، بیشتر در جنبه فقهی بوده است. برخی از آثاری که در این باره به نگارش درآمده است، از این قرار است:

کتاب‌ها: ۱. فقه و مصلحت، ابوالقاسم علی دوست؛ ۲. اندیشه سیاسی در گفتمان علوی، جمعی از نویسندگان؛ ۳.

فقه و مصالح عرفی، سیف‌الله صرامی. پایان نامه‌ها: ۱. جایگاه مصلحت در حکومت اسلامی، اصغر افتخاری؛ ۲. بررسی مصلحت در نظام سیاسی اسلام، محمدناصر تقوی.

ب) مفاهیم

مبحث اول: مفهوم مصلحت و اقسام آن

یکی از کارهای اساسی در پژوهش‌های علمی، ایضاح الفاظ و مفاهیم کلیدی می‌باشد. تعریف واژگان باعث می‌شود که هم پژوهشگر بتواند در سیر پژوهش از مبنای واحدی پیروی کند و هم بتواند در کشف و فهم زوایای ناپیدای موضوع به مخاطب کمک بنیادین کند. از این رو بازشناسی واژگان بایسته و بجا خواهد بود.

مفهوم مصلحت:

امروزه واژه مصلحت مانند واژه‌های مبهم دیگر فراوان به کار می‌رود و متأسفانه کمتر در معنا و محتوای آن دقت می‌شود. از آن جا که در مورد واژه «مصلحت» تعابیر و تعاریف مختلف و متعددی وجود دارد، ناگزیریم به معانی لغوی و اصطلاحی این واژه توجه کنیم تا با بررسی آن‌ها به یک تعریف نسبتاً جامع دست یابیم. واژه مصلحت در لغت از ریشه صلح است و در مقابل یا نقیض مفسده و فساد معنا شده‌است؛ چنان که به خیر، درستی، سلامت قلبی، سودمندی، صواب و شایستگی نیز تفسیر شده‌است:

صلح الشیء و هو خلاف فسد، و اصلح اتی بالصلاح و هو الخیر و الصواب و فی الامر مصلحه، ای خیر و الجمع: مصالح؛^۱

صلح شیء: نیک شد، بر خلاف فسد که تباه شدن است، و اصلح یعنی صلاح را آورد و صلاح، خیر و صواب است و در فلان امر، مصلحت وجود دارد؛ یعنی خیر و نیکی است و جمع آن مصالح است.

مصلحت در فقه و علوم مربوط به آن نیز به همان معنای لغوی و عرفی که منفعت، خیر و ضد فساد باشد، به کار رفته است.

مرحوم شیخ طوسی رحمته الله^۱ و صاحب جوهر رحمته الله^۲ در ابواب مختلف فقه، این واژه را در معنی منفعت به کار برده‌اند. البته واژه‌های نفع و منفعت، رابطه نزدیکی با صلاح و مصلحت دارند که زمانی مرادف یا به جای یکدیگر به کار برده می‌شوند.^۳

۱. قیومی، احمد بن محمد بن علی، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر، ج ۱، ذیل ماده صلح، مؤسسه دارالهیجره، قم، دوم، ۱۴۱۴

محقق حلی رحمته الله نیز در تعریف مصلحت می‌گوید:

مصلحت عبارت است از آنچه با مقاصد انسان در امور دنیوی یا اخروی یا هر دو، موافق

بوده و در نتیجه آن به دست آوردن منفعت یا دفع ضرر باشد.^۴

البته مراد فقیهان از معنای مصلحت، چیزی جز همان معنای «خیر» و «ضد فساد» که مورد تصریح لغویین

است، نمی‌باشد. لذا در فقه و علوم مربوط به آن، این واژه معنا ویژه‌ای ندارد.

در هر حال به هر کاری که به سود و صلاح مادی و معنوی فرد و جامعه در جهت شرع مقدس باشد، مصلحت

گفته می‌شود.

اقسام مصلحت

سخن از مصلحت بحث از اقسام آن را هم به دنبال دارد. برای مصلحت از زوایای مختلف، تقسیماتی گوناگون

بیان کرده اند که شناخت و کاربرد و ملاحظه‌ی آن، برای مجتهدان که متصدی احکام شرعی هستند، ضروری

است و تأثیر به‌سزایی در استنباط احکام دارد. این تقسیمات از این قرارند:

الف) ضروریات، احتیاجیات (عمومی) و تحسینیات (امور شایسته و پسندیده)؛

ب) مصلحت عام، خاص و اخص؛

ج) مصلحت فردی و نوعی؛

د) مصلحت دنیوی، اخروی، از حیث مکان؛

ه) مصلحت معتبر، ملغی یا غریب، مرسل، از حیث اعتبار و عدم اعتبار؛

و) مصلحت دائم، موقت؛

۱. شیخ طوسی در ابوابی چند آورده است؛ مثلاً در ابواب مکاتبه (المبسوط، به نقل از: مروارید، علی اصغر، سلسلة الینابیع الفقهیة، مؤسسة فقه الشیعة، الدار الاسلامیة، بیروت، اول، ۱۴۱۰ق، ج ۳۲، ص ۳۴۷؛ الجمل والعقود، ص ۳۸۷؛ الخلاف، ج ۱، ص ۳۵۲؛ المبسوط، ج ۸، ص ۱۵۲)، بیع (همان، ج ۳۵، ص ۱۹۰، ۲۲۵، ۲۳۹، ۲۶۰)، رهن (همان، ج ۳۷، ص ۹۳)، حجر (همان، ص ۱۹۰)، اجاره (النهاية، ج ۱۷، ص ۲۸۶؛ المقنع، ج ۱۷، ص ۲۷۴؛ الانتصار، ص ۲۷۶)، قصاص (المبسوط، ج ۳۲، ص ۳۳۵)، نکاح (همان، ج ۳۸، ص ۱۴۳)، وقف (همان، ج ۱۲، ص ۶۲)، زکات (همان، ج ۲۹، ص ۱۹۵) و... در معنای منفعت به کار برده است. در ذکر این منابع از علی دوست، ابو القاسم، فقه و مصلحت، ص ۹۵، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، اول، ۱۳۸۸، استفاده شده است.

۲. نجفی، محمد حسن، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ج ۱۵، ص ۳۸۰؛ ج ۱۶، ص ۱۰؛ ج ۱۹، ص ۱۳۶؛ ج ۲۱، ص ۱۱۷؛ ج ۲۵، ص ۳۵۲؛ ج ۲۸، ص ۳۵ و ۱۱۲؛ ج ۳۵، ص ۴۳۳؛ ج ۴۰، ص ۱۲۷ (به نقل از: فقه و مصلحت، ص ۹۵)

۳. علی دوست، پیشین، ص ۹۵.

۴. «المصلحة هی ما یوافق الانسان فمقاصده لدنیاه او لآخرته لهما، وحاصله تحصیل منفعة او دفع مضرة» (حلی، شیخ جعفر، معارج الاصول، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام للطباعة والنشر، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۲۲).

ز) مصلحت حافظ دین، جان، عقل، حیثیت و مال؛

ح) مصلحت یقین آور، ظن آور، شک آور، وهم آور، از حیث درجه اعتبار.

یوسف حامد العالم می گوید:

مصالح از جهت قوت و ضعف، مراتب و مراحلی دارد و مراتب نیز باید از سه جانب و سه

ناحیه لحاظ گردند: ۱. از ناحیه ذات مصلحت و موقعیت آن؛ ۲. از جهت گستره‌ی آن؛ ۳. از

جهت اطمینان و عدم اطمینان به حصول آن در خارج و آثاری که در پی دارد.^۱

سپس ایشان هرکدام از این نواحی را به اقسام دیگری تقسیم می‌کند:

از جهت ذات مصلحت، به حفظ دین، نفس، عقل، نسل و مال؛ و هم چنین به ضروری، حاجی و تحسینی؛

از جهت گستره‌ی مصلحت، به اعم و اضیق، و نیز به اجتماع و فرد؛

از جهت اطمینان و عدم اطمینان، به مقطوع، مظنون و مشکوک و موهوم با لحاظ تقدیم و تأخیر در آن.^۲

بیشتر محققان علوم اسلامی به مشهورترین بخش از اقسام مصلحت یعنی ضروریات، احتیاجیات و تحسینیات

پرداخته‌اند که به اختصار به آن می‌پردازیم.

شهید اول رحمته الله در القواعد و الفوائد به این تقسیم اشاره نموده است :

المصالح علی ثلاثة اقسام: ضرورية، كنفقة الانسان علی نفسه وحاجية، كنفقة علی زوجة

وتمامية، كنفقة علی اقاربها لانها من تتمة مكارم الاخلاق والاولی مقدمة علی الثانية كما ان

الثانية مقدمة علی الثالثة؛^۳

مصالح ضروری همچون هزینه آدمی برای خودش، مصالح نیازمندی‌اش مثل هزینه

زوجه‌اش، و مصالح تکمیلی مانند هزینه خویشاوندش؛ زیرا فراهم کردن هزینه آنان تتمیم

مکارم اخلاق به حساب می‌آید.

مصالح ضروری مصالحی‌اند که عدم توجه به آن‌ها، موجب اختلال نظام و هرج و مرج می‌گردد و سعادت و

پیشرفت تأمین نمی‌شود؛ مانند حفظ دین، نفس، عقل، نسل و مال. شوکانی در تعریف ضروری می‌گوید:

۱. عالم، یوسف حامد، المقاصد العامة للشريعة الإسلامية، دارالحدیث القاہرہ، دارالسودانية بالخرطوم، اول، ۱۴۲۱ق، ص ۱۹۰.

۲. علی دوست، ابو القاسم، پیشین، ص ۸۹.

۳. عاملی، محمد بن مکی، القواعد والفوائد، قم، مکتبة المفید، قم، اول، ۱۴۰۰ق، ج ۲، ص ۱۳۸.

هو المتضمن لحفظ مقصود من المقاصد الخمس التي لم تختلف فيها الشرايع بل هي مطبقة

على حفظها.^۱

مصالح حاجیه (احتیاجیه) مصالحی اند که اگرچه عدم مراعات آنها موجب اختلال نظام نگردد، اما چشم‌پوشی از آنها موجب تحمل نوعی مشقت برای فرد یا اجتماع می‌شود. بنا به تعریف شوکانی، «حاجی» چیزی است که در محل حاجت واقع می‌گردد، نه در محل ضرورت: «ما يقع فی محل الحاجة لا الضرورة»؛^۲ همانند تشریح احکام بیع و اجاره و نکاح البتة «لغير المضطر اليها من المكلفين».^۳

مصالح تحسینیة مصالحی اند که صرفاً به منظور حفظ مکارم اخلاق و آداب پسندیده مقرر گردیده‌اند.^۴ غزالی در تعریف آن چنین می‌گوید:

«ما لا يرجع الى ضرورة ولا حاجة ولكن يقع موقع التحسين و التزيين و التيسير للمزايا و المزايد و رعاية احسن المناهج في العادات و المعاملات».^۵

مصلحت در سنت

۱. مصلحت در سنت پیامبر اسلام ﷺ

هر کس در شیوه زندگی و رهبری پیامبر اسلام ﷺ دقت نماید، به وضوح عنصر مصلحت را در آن جا خواهد یافت. از آن زمانی که او به رسالت مبعوث شد، از دوره تبلیغ پنهانی گرفته تا زمان تبلیغ آشکار، چه در جنگ و چه زمان صلح، چه در جریان فتح مکه و چه پس از آن، این موضوع مورد عنایت و توجه حضرت بوده است که به مواردی از رعایت مصلحت در سنت نبوی اشاره می‌کنیم:

۱. زمانی برای حفظ جان اصحاب خود به عمار یاسر فرمودند که اگر مشرکان از تو خواستند از پیامبر خود بد

گویی کنی تا جانت سالم بماند، این چنین کن.^۱

۱. شوکانی، محمد بن علی، ارشاد الفحول الی تحقیق الحق من علم الاصول، تحقیق: احمد عز و عنایة، بیروت، دارالکتاب العربی، دوم، ۱۴۲۱، ص ۲۱۶.

۲. همان.

۳. حکیم، سید محمد تقی، الاصول العامة للفقهاء المقارن، المجمع العالمی لاهل البيت ﷺ، قم، دوم، ۱۴۱۸ هـ، ۱۹۹۷ م، ص ۳۷۰.

۴. عمید زنجانی، عباسعلی، قواعد فقه سیاسی، تهران، انتشارات امیر کبیر، اول، ۱۳۸۴، ص ۹۶.

۵. غزالی، محمد، المستصفی فی علم الاصول، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۷، ص ۱۷۵.